

آیین زیارت و حج‌گزاری ایرانیان

نگاهی به طومار زیارتی موزه آستان قدس رضوی که

سومین طومار زیارتی خطی جهان است

حسین بیات|سنت زیارت در همه جوامع وادیان وجود دارد. دراین میان، سنت زیارت در جوامع مسلمانان با شکل ها و نگاه های مختلفی همراه است که بیانگر فرهنگ معنوی میان انسان و معبود اوست. برای نمونه در قدیم که هنر عکاسی وجود نداشته است، برخی از مسلمانان در سفر زیارتی خود به اماکن مقدس، تصویر آن اماکن را بر طوماری می‌کشیده‌اند که امروزه به نام «طومارهای زیارتی» شناخته می‌شوند. طومارهای زیارتی در واقع اسنادی تصویری بوده‌اند که برای شخص زائر و به سفارش او مبنی بر انجام مناسک حج و عمره و گاهی زیارت ائمه شیعه^(ع) در

۹ طومار زیارتی موجود

کهن‌ترین نمونه‌های برجای‌مانده از طومارهای زیارت خطی مربوط است به دوره سلجوقی و جدیدترین نمونه‌های آن نیز به اواخر دوره قاجار مربوط است که به صورت طوماری یا تک برگی چاپ‌سنگی برجای‌مانده است. کهن‌ترین نمونه‌ها اما مجموعه اسنادی هستند از دوره سلجوقی تا ایوبی که امروزه در موزه هنرهای ترکی و اسلامی واقع در استانبول نگهداری می‌شوند. این مجموعه در حدود ۱۵۰ سند مربوط به ۱۰۸۴ تا۱۳۱۰میلادی (۴۷۶ تا ۷۰۹ قمری) است که بخشی از آن‌ها در زمره اسنادی بوده که در داخل گنبد معروف به «قبه‌الصخره» در میان صحن مسجد جامع اموی دمشق نگهداری می‌شده و در ۱۸۹۳ میلادی (۱۳۱۰ قمری) توسط حاکمان عثمانی به استانبول منتقل شده است. گواهی‌نامه عمره نیابتی موجود در موزه هنرهای ترکی و اسلامی مربوط به سال ۶۰۲ قمری، برابر با ۱۲۰۵میلادی، از همین جمله است که به عنوان کهن‌ترین نسخه موجود شناخته می‌شود.

واقعیت این است که در اواخر دهه ۱۱۰۰میلادی (دهه ۴۹۰ قمری) به بعد در سرتاسر سرزمین‌های اسلامی، طومارهایی تولید می‌شده؛ به این ترتیب که تصاویر برخی اماکن مقدس در میان متون قرار می‌گرفته است. نمونه‌ای از این دست در قرن شانزدهم میلادی تهیه شده است که گواهی از یک حج نیابتی است مربوط به ۹۵۱قمری (۱۵۴۴میلادی) که برای «شاهزاده محمد» (تولد۱۵۲۱– متوفی ۱۵۴۳میلادی برابر با ۹۲۷تا۹۵۰ قمری) یکی از پسران سلطان سلیمان یکم عثمانی (تولد۱۴۴۴– متوفی ۱۴۹۴ عثمانی ۱۵۶۶میلادی برابر با ۹۶۰تا۹۷۴قمری) تهیه شده است. شاهزاده محمد اولین فرزند مشترک سلطان سلیمان و خرم سلطان است که جوان مرگ می‌شود. او در هنگام فوت فرمانداری منیسرا را برعهده داشته است، شهری که به عنوان شهر ولیعهد سلطنت محسوب می‌شده است. طومار حج نیابتی او اکنون در موزه استانبول نگهداری می‌شود.

دیگر گواهی حج نیابتی این دوره به سال ۸۳۶ قمری از شخصی است به نام «میمونه بنت محمد بن عبدا... الزردالی». این طومار که یکی از زیباترین طومارهای زیارت است و اکنون در موزه بریتانیا در لندن نگهداری می‌شود، ۲۱۲ سانتی‌متر طول دارد و شامل چندین کتیبه،

طومار زیارتی آستان قدس رضوی

از لحاظ تاریخی در میان طومارهای معرفی شده، طومار آستان قدس رضوی جایگاه هفتم را دارد که برای نخستین بار در این گزارش بررسی می‌شود. این طومار در اندازه ۲۲ در ۲۹۴ سانتی متر توسط یک واقف با نام «محمد ابوالحسن» از کشور هندوستان در سال ۱۴۰۲ خورشیدی به کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی اهدا شده است. طومار فوق که به صورت متنی–تصویری و به شکل افقی یا عرضی تهیه شده است، مشتمل بر سه بخش اشعار زیارتی، معرفی اماکن و قبور امامان و بزرگان دینی و نمادهای مقدس است. روایت در این طومار زیارتی نیز با سفر زائر از مکه آغاز شده و با طی مسیر زیارتی به مدینه و عتبات عالیات و زیارت قبور و شخصیت‌های دینی در نهایت به مشهد مقدس و زیارت قبر حضرت رضا^(ع) رسیده است. تصاویر اماکن مقدس و تاریخی این طومار اما به شکل عمودی –افقی تهیه شده است و از لحاظ بصری هیچ یک از آن‌ها از نظر شکل و نوع ارائه، سنجیتی با معماری اصل آن بنا ندارد و به‌طورکلی می‌توان گفت مانند اکثر طومارهای زیارتی، تصاویر به صورت شماتیک است. بنا بر تقسیم تصویری، این طومار مشتمل بر ۲۳ بخش است که به ترتیب تصاویر، اماکن و داستان‌های مربوط به ورود به مکه، بنای کعبه و اطراف آن از جمله قبور اولیای دین، مساجد، قبرستان بقیع و بارگاه امام حسن^(ع)، مسجد مدینه مشرقه، معراج پیامبر^(ص)، باغ فدک و باغ عوالی، سراب قلزم، جای نشستن حضرت امیر^(ع) و حسین^(ع) و صفه صفا، نجف اشرف و حرم حضرت علی^(ع)، مسجد کوفه، مسجد شمس و صورت قبر امام علی^(ع) است.

کادر چهاردهم این طومار تصاویر مرتبط با کربلای معلّا و ضریح شش‌گوشه امام حسین^(ع) است که بر بالای آن چلچراغی آویزان شده است. صورت قبر حضرت اباعبد...^(ع) و دو سمت راست آن، قبر شهدای کربلا و حضرت علی اصغر^(ع)، فرزند شش ماهه امام حسین^(ع)، دیده می‌شود. بر روی ضریح حضرت اباعبد...^(ع) هم پارچه‌ای منقوش با متن کتیبه‌ای با مضمون «السلام علیک یا اباعبد...^(ع)» وجود دارد. در سمت راست ضریح مکانی به نام سید ابراهیم و منبر قرار دارد و در سمت چپ آن، سه مورد کفش کن در و دو قسمت‌های بالا، میانای و پایین تصویر دیده می‌شود. قبر حبیب بن مظاهر، در بالا و سمت چپ تصویر منتهی به مکانی است به نام قتلگاه. در انتهای تصویر نیز پرچمی با متن کتیبه «نصر من ا... و فتح قریب» و نخل کشیده شده که نماد عزاداری بر سیدالشهدا^(ع) است.

کادر پانزدهم طومار، گنبد عباس علی^(ع) و صورت قبر آن کشیده شده است. کادر شانزدهم نیز تصویری از بالا حوض، چاه، خانه عروسی شاه قاسم، مکان حضرت امام‌زین‌العابدین^(ع) و خیمه‌گاه دیده می‌شود. کادر هفدهم و هجدهم نیز شامل گنبد حر شهید و مناره و قبر طفلان مسلم است.

در ادامه کادرهای طومار، پس از تصاویر مربوط به کربلا و موضوع عاشورا، گنبدین حضرت کاظمین^(ع) گنبدین حضرت عسکریین^(ع) و اطلاعات مربوط به حضرت صاحب‌زمان^(عج) آمده است. آخرین مکان مقدسی که در طومار زیارتی آستان قدس رضوی در کادر بیست و چهارم به تصویر کشیده شده، حرم حضرت رضا^(ع) و ابنیه رضوی است. در بخش میانای این کادر قطعه شعری نوشته شده با مضمون اهمیت زیارت قبر حضرت رضا^(ع)، «یک طواف مرقد سلطان علی موسی رضا^(ع) هفت هزار و هفتصد و هفتاد حج اکبر است.»

کادرهای انتهایی طومار نیز در هفت بخش، مشتمل است بر تصاویر نمادهای شیعه مثل شیر، ذوالجناح، کجاوه، پنجه، دلدل، ذوالفقار، مرد درویش، جام یا حسین^(ع)، براق، ظرف شیر و پرده نور.

بخش‌هایی از طومار آستان قدس رضوی به شهادت امام حسین^(ع) و یارانش در صحرای کربلا می‌پردازد و مؤید آن است که زائر این مکان‌ها را زیارت کرده است

عراق و حرم امام رضا^(ع) تهیه می‌شده‌اند.

تاکنون ۹ طومار زیارتی در کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی به‌دست آمده است که در گزارش زیر ضمن معرفی اجمالی آن‌ها، طومار آستان قدس رضوی به‌طور ویژه معرفی خواهد شد. طومار آستان قدس رضوی به‌عنوان سومین طومار زیارتی خطی جهان یک سفرنامه تصویری از مکه تا مشهد است که سال ۱۴۰۲ خورشیدی توسط یک واقف هندی به نام «محمد ابوالحسن» به کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی اهدا شده است.

نقشه و طرح هنری است که به صورت عمودی ترسیم شده است. متن طومار نشان می‌دهد مراسم حج در سال ۸۲۶ قمری انجام شده است و حج‌گزاری وی شامل طواف ونماز پشت مقام ابراهیم، سعی میان صفا ومروه، وقوف در عرفات و در پایان نیز زیارت خدا بیان شده است. سومین طومار که اکنون در موزه هنر اسلامی دوحه قطر نگهداری می‌شود، طومار حجی است از شخصی به نام «سید یوسف بن سیدشهاب‌الدین ماوراءالنهری» از نوادگان حضرت محمد^(ص) که خاستگاه آنان از ماوراءالنهر بوده است. طومار سید یوسف ماوراءالنهری، با امضای شش شاهد به عنوان گواهان زیارت به پایان می‌رسد که بیانگر تأیید آداب زیارت اوست. چهارمین طومار زیارتی که دارای گواهی‌نامه تاریخ و مهر است به شخصی به نام «درویش طاهر» تعلق دارد. این طومار در زمان شاه سلیمان صفوی توسط صوفی وابسته به توحیدخانه صفوی مابین ۱۰۹۵ تا ۱۰۹۹ قمری تهیه شده است. گواهی‌نامه این طومار اصل زیارت درویش طاهر را که شامل زیارت حرمین شریفین، نجف، کاظمین و مشهد است، تأیید می‌کند که برجسته‌ترین مورد آن زیارت امام رضا^(ع) است. این طومار همچنین گواهی می‌دهد که او به زیارت مقبره‌های شیخ صفی و باباطاهر عریان نیز رفته است.

پنجمین طومار مصور زیارتی متعلق به مجموعه‌های انجمن سلطنتی آسیایی و ظاهراً مربوط به نیمه اول قرن نوزدهم میلادی است. این طومار شیعی بیش از یک قرن در مجموعه‌ها خوانده نشده بوده تاآنکه در جریان جست‌وجوی ماتیلد رنو، دانشجوی کارشناسی‌ارشد حفاظت از هنرهای زیبادار کالج کامبرول دانشگاه هنر لندن، پیدا شد. تنها منشأ این طومار، یادداشت کوتاهی است که توسط مالک ناشناس قبلی آن که احتمالاً یکی از اعضای انجمن سلطنتی آسیایی بوده، در پشت آن نوشته شده است. یادداشت مالک در پنج خط به شرح زیر است: «این رول حاوی تصویری از مکان‌های اصلی بازدیدشده توسط وی در سفر زیارتی از کربلا، بغداد، مدینه، مکه و غیره است که توسط سیدلطفعلی شاه به من در ژوئیه ۱۸۵۸ میلادی داده شده است.» پایان این طومار تصویری از مکه است که حضرت علی^(ع) و اسبش (دلدل) را نشان می‌دهد.

طومار نیپور ششمین مورد از مجموعه مصورهای زیارتی است. این طومار توسط کارستن نیپور در سفرهایش به خاورمیانه در دسامبر ۱۷۶۵میلادی به‌دست آمده و اکنون در بخش

ماهیت طومارهای زیارتی، بیش از آنکه بیانگر حرکت زائر در مسیر زیارتی باشد، به‌نوعی نقشه‌راهی است برای زائران به‌سوی این اماکن مقدس؛ کما اینکه طومار آستان قدس رضوی به‌نوعی آیین زیارت و حج‌گزاری ایرانیان را در دوره قاجار به تصویر می‌کشد.

از نتایج تصویرگری این طومارها– از دوره صفویه تا اوچ‌گیری آن در دوره قاجار– می‌توان به شکل‌گیری هنر دینی در قالب، پرده‌های درویشی، اشاره کرد. این پرده‌ها که به عنوان «پرده‌های سخنگو، نیز شناخته می‌شوند، محتوای خود را برای مخاطبان در قالب مداحی، منقبت‌خوانی، شعر و نقالی، تعزیه و مرثی‌های مجالس روضه‌خوانی و غیره بیان می‌کرده‌اند.

مجموعه نمادهای مرتبط با امام حسین^(ع)

مقایسه میان چند طومار زیارتی شیعیان و بررسی نمادهای آن نشان می‌دهد که کارکردهای هر یک در طول زمان و نقش آن در اجرای مناسک و آیین‌های تشیع گاه دچار تکرار و تمعیم و گاه تغییر و تحول شده است.

طومار زیارتی آستان قدس رضوی به نوعی بیان چگونگی اجرای «آیین حج‌گزاری ایرانی» در دوره قاجار است و در این زمان، حاجیان ایرانی به دلیل ناامنی راه‌ها، ناگزیر بوده‌اند که با کاروان‌های رسمی عثمانی به حج بروند. تنها از برخی مسیرهای منتهی به حج محافظت می‌شده است که راه شام به عنوان یکی از قدیمی‌ترین این مسیرها، مورد استفاده مسلمانان زیادی در منطقه شامات قرار می‌گرفته است. از مزایای مسیر زیارتی شام، ضمن حمایت دولت عثمانی، امنیت بیشتر و کوتاه‌شدن مسیر سفر، این بوده است که زائران در دمشق به زیارت قبور و اماکن متبرکه می‌رفته‌اند. زیارت طومار زیارتی آستان قدس نیز از همین مسیر شام صورت می‌گرفته، از این رو علاوه بر نمادهایی با مفهوم عام در مقوله حج‌گزاری، مجموعه‌ای از نمادهای خاص نیز در آن به چشم می‌خورد، نمادهایی که مرتبط با چهار شخصیت برجسته تاریخ اسلام شامل پیامبر^(ص)، امام علی^(ع)، امام حسین^(ع) و امام رضا^(ع).

بخش‌هایی از طومار آستان قدس رضوی به شهادت امام حسین^(ع) و یارانش در صحرای کربلا می‌پردازد و مؤید آن است که زائر این مکان‌ها را زیارت کرده است

توضیح: این گزارش خلاصه شده مقاله مفصل، «نمادهای شیعی در طومارهای زیارتی (مطالعه موردی: طومار زیارتی آستان قدس رضوی)»، است که توسط سوسن نیکجو و سیدمحسن حسینی نوشته و چندی پیش در شماره پنجم، بهار و تابستان ۱۴۰۳ پژوهش‌نامه مطالعات اسنادی و آرشیوی آستان قدس رضوی چاپ شده است.

قوم‌نگاری موزه ملی دانمارک در کینهاگ نگهداری می‌شود. اصل طومار کاغذی است که در ۲۲ سانتی متر عرض و ۱۹۲ سانتی متر طول در سه قطعه با اندازه‌های متفاوت بر روی مقواچسبانده شده است. این اقرارنامه مصور نخستین سند به‌دست آمده است که بیش از هر چیزی بر بعد شیعی زیارت تأکید دارد. سنت بصری به‌کاررفته در این طومار، شباهت بسیار زیادی به طومار آستان قدس رضوی دارد که هفتمین طومار قدیمی است و در ادامه به آن خواهیم پرداخت. هشتمین طومار از مجموعه طومارهای زیارتی، به شخصی به نام «صیاد محمدحسن چشتی» متعلق است. این طومار که در حکم یک سند زیارتی است، هم اکنون در موزه هنرهای زیبای آقاخان تورتوتو کانادا نگهداری می‌شود. این طومار با ابعاد پنجاه درنصد سانتی متر، چندین مکان مقدس مسلمانان مانند حرم کعبه و دیگر زیارتگاه‌های حج در مکه و اطراف آن، مدینه، بیت‌المقدس، کربلا و نجف را به تصویر می‌کشد. قسمت پایانی طومار زیارتی حج، در بیان اذکار و اورد فرقه چشتیه و ذکر یکی از بزرگان طریقت فریدالدین گنج شکر و برخی امور مربوط به مکرم اخلاق و امور ناپسند اخلاقی و تصویری از بدن انسان با قلب (جایگاه امور حسنه و سیئه) است. طریقت فریدالدین گنج شکر که به چشتیه نیز شناخته می‌شود، یک طریقت صوفیانه است که در شبه‌قاره هند شکل گرفته است و بر جنبه‌های معنوی و عرفانی اسلام تأکید دارد و به دنبال تزکیه نفس و نزدیکی به خداوند از طریق عشق و محبت است.

باگسترش فن چاپ‌سنگی در دوره قاجار، تولید نسخه‌های گسترده با مضامین دینی و ادبی افزایش یافته است. نهمین مورد موجود، نمونه طومارهایی است که به شیوه چاپ‌سنگی در همین دوره در شهرهای مذهبی تهیه شده‌اند. در این دوره ثبت وقایع به شیوه کوتاه و پرمعنی، به‌طور گسترده و فشرده‌ای با اقتیاس از فنون تصویری رایج صورت می‌گرفته است؛ از این جهت تعداد این طومارها با توجه به استفاده از هر قالب سنگی احتمالاً خیلی فراوان باشد. تنوع پوسته‌های زیارتی که امروزه در کتابخانه‌ها و مجموعه‌های شخصی برجای مانده‌اند، این مطلب را تأیید می‌کند.

علاوه بر این با ورود صنعت عکاسی به ایران در زمان ناصرالدین شاه، نوع جدیدی از تصاویر زیارتی در کنار طومارهای زیارتی تولید شده است که با عنوان «پرتره زیارتی» در شهرهای مذهبی ازجمله مشهد و در اطراف حرم مطهر رضوی تهیه می‌شده است.

علم‌ها و پرچم: از اوایل دوره صفوی به بعد، حضور علم در سوگواری‌های محرم گزارش شده است. نخستین علم‌ها چوب خشک‌شده صنوبر یا درختی کشیده‌قامت و مانند آن بوده که هنوز هم نمونه‌های آن را می‌توان در روستاها، ازجمله روستاهای مناطق اراک و مراغه دید. معمولاً تنه درخت یا تنه اصلی علم را طی سال در گوشه‌ای از مسجد یا تکیه نگهداری می‌کنند و در آغاز محرم، جامه، پارچه‌ها و دستمال‌های رنگارنگ ندی را بر آن می‌پوشانند. به این پوشش پارچه‌ای، پیراهن علم یا پوشش علم گویند. به‌طورکلی در مجالس تعزیه‌خوانی و عزاداری محرم، علم‌های مختلفی استفاده می‌شود و نمونه آن‌ها را می‌توان در طومار آستان قدس رضوی دید که علاوه بر اشاره به مراسم ماه محرم، نشانی از آیین‌های سوگواری ایرانیان در سفر حج به روزگار قاجار است.

ذوالجناح: اسب امام حسین^(ع) در روز عاشورا، آن را ذوالجناح می‌خوانده‌اند، زیرا بسیار چابک بوده و در میدان نبرد سرعت عمل زیادی داشته است. در روایتی آمده است که حضرت مهدی^(عج) در زمان ظهور بر ذوالجناح سوار خواهد بود. در کل نام این اسب در ادب عاشورایی و در مراسم تعزیه بسیار یاد می‌شود و موضوع هنر مصور تشیع برای بسیاری از هنرمندان بوده است. ذوالجناح نیز یکی از نمادهای مرتبط با امام حسین^(ع) است که در طومار آستان قدس رضوی دیده می‌شود.